

สารัตถะในพระสังคณีสำนวนล้านนา Essence of Dhammasangani in Lanna Version

พระครูปริยัติเจติยานุรักษ์ โสภาราช

พระครูสมุห์วัลลภ, พระมหาจักรพันธ์ สุรเตโช

Phrakhru Pariyathijethiyanuraksa Sopharat

Phrakhru Samuhawunlop, PhramahaJakkaphan Suratejo

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Chiang Mai Campus

วิโรจน์ อินทนนท์

Viroj Inthanon

มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

Chiang Mai University

Corresponding Author Email: watkaokeaw@gmail.com

บทคัดย่อ

สารัตถะในพระสังคณีสำนวนล้านนา จินตกวีได้เริ่มอารัมภบทถึงประวัติของพระพุทธรูปเจ้าตอนที่ตรัสรู้เหนือโพธิบัลลังก์ ในวันเพ็ญเดือนวิสาขะ แล้วประทับที่โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์ ตลอด 7 วัน ทรงพิจารณาถึงพระธรรมที่พระองค์ทรงบรรลु ทรงเห็นว่า เป็นธรรมที่มีความหมายสุขุมละเอียด โดยพระองค์รำพึงในพระทัยว่าจะไม่แสดงแก่ใคร จนท้าวสหัมบดีพรหมมาอาราธนาให้แสดงธรรมแก่สัตว์โลก แล้วจินตกวีก็ขยายความไปถึงพระพุทธรูปเจ้าปรารภเทศนาอภิธรรมปิฎกอันเป็นสัณหะสุขุมคัมภีร์ธรรมแก่พุทธมารดา โดยเริ่มตัวมาติกาว่า จินตกวีก็ยกเอาอรรถกถาขยายความเพิ่มถึงเหตุแห่งการที่ได้ชื่อว่าอภิธรรม อภิ อติเรโก ฌโม อภิฌโม แล้วจึงแสดงชั้นชาติธรรมอันเป็นเอกเทศว่า อภิธรรมประกอบด้วยคัมภีร์ภาวะ ๕ ประการ แสดงอุปรัตติกขณะ คือ ลักษณะแห่งกุสลาภิธรรม ชั้นชาติธรรม ปรหมัตถะ 4 โภกภูฏาก คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน การพิจารณาอรรถแห่ง กุสลติกมาติกา ด้วยอันย่อพึงรู้ ฌมา คือ นิสสตนนิชชีวสภาวะ อันว่า สภาวะทั้งหลายอันใช้สัตว์ใช้ชีวะ การนับเจตสิกสัมปยุต ในปถมบทได้ 38 คือ อณูญสมานา 13 โสภณเจตสิก 25 เจตสิกสมปยุตต ในทุติยบทได้ 27 คือ อณูญสมานา 13 อกุศลเจตสิก 14 เจตสิกสมปยุตต ในตติยบทได้ 38 คือ อณูญสมานา 13 โสภณเจตสิก 25 มรณาสันนินิธิ อารัมมณ

นิสสย อารัมมณวิปยุตต ปรรกซึ่งรูปาทิอารัมมณอันเป็นอดีต อนาคต เป็นครุภาตัพพ ปรรก ซึ่งธรรมารัมมณ คือมคคะ 3 เปื้องต่ำ ได้อารัมมณปัจจัย 3 คือ อารัมมณ อารัมมณาธิปติ อารัมมณ ปนิสสย แสดงการรับรู้อารมณ์ของอายตนะทั้ง 6 พร้อมทั้งยกฎีกาอิทธิธรรมาขยายความเพิ่มเติม แล้วจึงสรุปอิทธิธรรมาปฏิภาณสังคณีปรกณว่าเป็นปรกณอันเป็นที่พระพุทเจ้ารวบรวมเอาปรมัตถธรรม 4 คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน แจกให้เป็นติก 22 เป็นสุดตันติกมาติกา 42 ทุกก ได้สังวณณากุศล ติกสิ่งเดียว คือ กุสลา ธมมา อกุสลา ธมมา อพยากตา ธมมา ได้ปรมัตถธรรมทั้งหมด คือ จิต 89 ดวง นัย 1 ว่า 121 เจตสิก 52 รูป 28 นิพพาน ปณมบทสรุปได้กุศลจิต 21 ดวง

คำสำคัญ: สารัตถะ, พระสังคณี, สำนวนล้านนา

Abstract

The contents of the Sangkhani, Lanna expressions The poet has begun the prologue to the history of the Buddha when enlightenment over the Bodhibala. On the full moon of Wisak And stayed at the base of the Sri Maha Bodhi tree for 7 days, considering the Dharma that he had attained and saw that it was fair with a precise meaning In which He meditated in his heart that he would not show it to anyone Until Thao Sahambari Prom came to arathana to show fairness to the animal world Then the poet expands to the Buddha, preaching the metaphitpitaka, which is a discreet message to Buddhist mothers By starting the Matika that Slathamakuslathamapiyattha Mahawee, the Jarnwee, raised the commentary to expand on the cause of being called Abhidhamma Apithiregothamopithammo. And then show the Khanthathitham, which is the Ektes The Dharma consists of the five states of the scriptures showing the Apitlakana, which is the Lakkhana of Kuslathithamma Khanthathitharmaramatha. Lace With the abbreviation to know Thamma is Nissthanch Chivasawa, that states that are animals are not living. The counting of Chetsikasikit in the text of chapters 38 is the Jyasamana 13, Sophon Jetsik, 25 Chetsikasikaya, in the second chapter, 27, is the Jintasikamana, 13 Unintentional, 14 Chetasikaya, Piyut. In the tertiary chapter 38, that is, Jn Samana 13 Sophon Jetasik 25 Death of Sannawithi Arammana Nisai Aramm Na Wipayut.

Prophet, which Rupati Arammana, which is the future, is Krugatap. Prophet, which Thammarammana is Mukha 3, the lower level has aram at factor 3 is Arammon Arammanathiphat. Arammanupanissai Showing awareness of the emotions of the 6 Ayatana, along with raising the Dika metaphit to expand additional And then summarized the metaphim Pittak Sangkhanepakorn as a Pakorn, which the Lord Buddha collects with Poramathatham 4, which is the mind Chetasik, the image of Nirvana, gave it to a tik 22, is a suddantik, a 42, every one has sang Vannana Kusattham That is, Kuslatham, Makslatham, Mahaphattham, has a total of 89 souls, meaning 1 that 121 Chasiks, 52 figures, 28 Nirvana, and a total of 21 charities.

Keywords: Essence, Dhammasangani, Lanna Version

บทนำ

คัมภีร์พระไตรปิฎก ถือเป็นคัมภีร์หลักในการศึกษา และเผยแผ่พระพุทธศาสนา ในสมัยพุทธกาลนั้นเมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนาในแต่ละครั้งจะมีพระสาวกเป็นผู้ท่องจำไว้เสมอโดยในขณะนั้นเรียกว่า “พระธรรมวินัย” เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานไปแล้วพระสาวกจึงมีการรวบรวมให้เป็นหมวดหมู่ ต่อมาภายหลังได้รวบรวมหลักคำสอนแบ่งเป็น 3 หมวด และจารึกพระไตรปิฎกเป็นลายลักษณ์อักษรปรากฏขึ้นในการทำสังคายนาครั้งที่ 5 ที่ลัทธิกาเมื่อ (พ.ศ.433) คือเปลี่ยนการศึกษา หรือสืบทอดจากการท่องจำแบบมุขปาฐะเป็นการบันทึกลงในใบลานถือว่าเป็นการปฏิวัติวงการพระพุทธศาสนาครั้งสำคัญ (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2513 : 46)

อภิธรรมปิฎก หรือเรียกสั้นๆ ว่า พระอภิธรรม เป็นหมวดที่ประมวลพุทธพจน์อันเกี่ยวกับหลักธรรมที่เป็นวิชาการ ว่าด้วยเรื่องของปรมัตถธรรม (มี 4 ประการ อันได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน) (สภาวะธรรม) ล้วนๆ พระอภิธรรมปิฎกมีอยู่ทั้งสิ้น 42,000 พระธรรมขันธ์ แบ่งออกเป็น 7 คัมภีร์ ได้แก่ 1) คัมภีร์ธัมมสังคณี ว่าด้วยธรรมะที่ประมวลไว้เป็นหมวดเป็นกลุ่ม เรียกว่า กัณฑ์ มี 4 กัณฑ์ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 34 ข้อ 1-3: 1) 2) คัมภีร์วิวัฏฐัง แสดงการจำแนกปรมัตถธรรมออกเป็นข้อๆ แบ่งออกเป็น 18 วิวัฏฐัง (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 35 ข้อ 1-2: 1) 3) คัมภีร์ธาทุกถา แสดงการจัดหมวดหมู่ของปรมัตถธรรมโดยสังเคราะห์ด้วย ธาตุ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 36 ข้อ 1: 1) 4) คัมภีร์ปุคคลบัญญัติ ว่าด้วยบัญญัติ 6 ประการเกี่ยวกับบุคคล (พระ

ไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 36 ข้อ 1-3: 135) 5) คัมภีร์กถาวัตถุ ว่าด้วยคำถามคำตอบประมาณ 219 หัวข้อ อันถือเป็นหลักในการตัดสินเรื่องปรมัตถ์ของนิกายเถรวาท (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 37 ข้อ 1: 1) 6) คัมภีร์ยมก การวินิจฉัยด้วยวิธีถามตอบ โดยตั้งคำถามย้อนกันเป็นคู่ๆ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 38 ข้อ 1-3: 1) 7) คัมภีร์มหาปฏิสฐาน แสดงเหตุปัจจัยแห่งปรมัตถธรรมโดยพิสดาร (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 40 ข้อ 482: 1)

คัมภีร์ธัมมสังคณี ว่าด้วยธรรมะที่ประมวลไว้เป็นหมวดเป็นกลุ่ม เรียกว่า กัณฑ์ มี 4 กัณฑ์ คือ 1) จิตตวิภักติกัณฑ์ แสดงการจำแนกจิตและเจตสิก เป็นต้น 2) รูปวิภักติกัณฑ์ แสดงการจำแนกรูป เป็นต้น 3) นิกเขปราสีกัณฑ์ แสดงธรรมที่เป็นแม่บท (มาติกา) ของปรมัตถธรรม 4) อตถุทธารกัณฑ์ แสดงการจำแนกเนื้อความตามแม่บทของปรมัตถธรรม (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 34 ข้อ 1-3: 1) แต่ในที่นี้จะได้นำคัมภีร์พระสังคณีสำนวนล้านนาที่ได้ทำการปริวรรตมาแสดงให้เห็นถึงอรรถรสและความแตกต่างกับพระสังคณีที่ใช้เป็นหลักสูตรเรียนในปัจจุบัน

แนวคิดเรื่องการสร้างคัมภีร์ไบลานในล้านนาเพื่อสืบทอดพระพุทธศาสนานั้นจะพบได้จากข้อความท้ายคัมภีร์ไบลานหลายเรื่องที่จะระบุว่า “โซฎกะวรพุทธศาสนา 5 พันพระวัสสา” คือตราบโดยยังมีคัมภีร์ธรรมที่จารึกหลักธรรมคำสอนอยู่ในจำนวนคัมภีร์ภาษาล้านนาที่มีการปริวรรตและแปล เพื่อนำองค์ความรู้มาศึกษามีจำนวนไม่น้อย โดยเฉพาะวัดสูงเม่น จังหวัดแพร่ ซึ่งเป็นวัดที่มีปรากฏสำคัญ คือครูบาภุญจนธรรมาวาสท่านได้รวบรวมคัมภีร์ไบลานทั่วล้านนาและเก็บรักษาไว้อย่างสมบูรณ์ คือ พระอภิธัมมา 7 คัมภีร์แบบนิสสัย จารเมื่อจุลศักราช 1228 อายุได้ 154 ปี ผู้จารคัมภีร์นั้น ชื่อคันธียรสสภิกขุ คัมภีร์อภิธัมมาสำนวนล้านนานี้ เป็นข้อความซึ่งนำมาจากพระอภิธรรมปิฎก ฎีกาอภิธรรม และอนุฎีกาอภิธรรม แต่การแปลนั้นเป็นการแปลแบบยกศัพท์ของจินตกวีล้านนา ซึ่งคัมภีร์นี้ทำการปริวรรต โดยเฉพาะคัมภีร์พระสังคณีสำนวนล้านนามีจำนวน 78 หน้าลาน ผูกที่ 1 แต่ในที่นี้จะได้นำสารัตถะสำคัญ หรือหมวดธรรมสำคัญมาแสดงเพื่อให้เกิดองค์ความรู้และความเข้าใจในเชิงวิชาการสืบไป

เนื้อหา

อาร์มภท

นโม ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสส กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมา อพฺยาภาตา ธมฺมา สนิทฺสสนสปปญฺญา ธมฺมา อนิทฺสสนสปปญฺญา ธมฺมา อนิทฺสสนาปปญฺญา ธมฺม เหตุ ธมฺมา เนหฺน ธมฺมา สรณฺา ธมฺมา อรณฺา ธมฺมาติ อโย ธมฺมา สงฺคณฺีมาติกา นาม พฺรหฺมพุทธเจ้าของเรา เมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณเป็นพระสัพพัญญูสัมมาสัมพุทธเจ้า เหนือโพธิบัลลังก์ ในวันเพ็ญเดือนวิสาขะ แล้วประทับที่โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์ ตลอด 7 วัน ทรงพิจารณาถึงพระ

ธรรมที่พระองค์ทรงบรรจุ (อัตตนา อธิตธัมมะ) ที่เป็นธรรมอันสุขุม(สณฺหะ) ทรงน้อมพระทัย ไม่อยากแสดงธรรม ท้าวสหัมบดีมหาพรหมรู้ ความปริวิตกทางพระทัยของพระพุทธเจ้าที่ว่า ไม่ประสงค์จะเทศนาธรรมอย่างนั้น จึงได้ลงมาอาราธนาขอ (ธัมมสังคณี ผู้ที่ 1, 2409 : 1) ให้ พระพุทธเจ้าเทศนาธรรม พระพุทธเจ้าก็ทรงรับอาราธนาจากท้าวมหาพรหม ทรงปฎิญาณว่าจะ เทศนาธรรม ทรง รำพึงว่าจะเทศนาธรรมโปรดแก่ท่าน อาพาฬฤๅษี และ อุทกฤๅษี (อาจารย์ทั้ง 2 ท่าน) ก็ระลึกได้ว่า ท่านฤๅษีทั้ง 2 ได้กระทำกาลละ คือสิ้นชีวิตไปแล้ว ต่อมา ทรงระลึกถึงอุปการคุณ ของปัญจวัคคีย์ 5 คน(ที่เคยมาปรนนิบัติจนบำเพ็ญทุกรกิริยา จึงอยากเสด็จไปแสดงธรรมโปรด ปัญจวัคคีย์ ทรงเสด็จดำเนินไปด้วยพระบาทเส้นทางไกลได้ 18 โยชน์ (180โยชน์) ทรงประทับที่ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้เมืองพาราณสี ทรงเทศนา ธรรมจกักกปวัตตนสูตร ด้วยนัยยะว่า เทว เม ภิกขเว อนตา ปพฺพชิตน น เสวิตพฺพา นี่เป็นอาทิ ในวันวันเพ็ญเดือนอาสาฬหะ ให้พรหมทั้งหลายได้ 18 โภกมิ มีพระโกณฑัญญะเป็นประธาน ได้ดื่มอมตปานะ คือ โลกุตตรธรรมแล้ว เสด็จ จำพรรษาแรกในป่าอิสิปตนะ เมื่อพ้นพรรษา พระพุทธเจ้าจึงเสด็จลงมาสู่ราช (ธัมมสังคณี ผู้ที่ 1, 2409 : 2) คุรุณนคร เพื่อจะแก้คำปฏิญาณที่ให้ไว้กับพระเจ้าพระเจ้าพิมพิสาร แสดงธรรมโปรด พราหมณ์และคหบดี ประมาณหนึ่งแสนหนึ่งหมื่นคน มีพระเจ้าพิมพิสารเป็นประธาน ให้บรรลู่ได้ ดวงตาเห็นธรรม ให้ตั้งอยู่ในเมืองราชคฤห์ที่นั่นให้สิ้นฤดูหนาว ฤดูร้อนทั้งมวลแล้วจะมาสู่เมืองก ปิลวัตถนครเพื่อจะสงเคราะห์ญาติทั้งหลายอยู่สำราญในนิโครธาราม สั่งสอนญาติทั้งหลายมี พระเจ้าสุทโธทนะ เป็นประธาน ให้ตั้งอยู่ในมคคผลธรรมแล้ว พระพุทธเจ้าจรเสด็จเทศนาจาริก โปรดเวไนยสัตว์ทั้งหลายโดยลำดับมาถึงพรรษาที่ 7 จะกระทำยมกปาฏิหาริย์ในคณทามพรุก ขมูลแล้วเสด็จขึ้นสู่ดาวดึงสาเทวโลก ด้วยการก้าวพระบาทเพียง 3 ก้าว คือ พระบาทซ้ายก้าว แรก ที่รัตนจกรม ใกล้ต้นคณทามพรุก พระบาทขวาก้าวที่ 2 เหยียบที่ยอดเขายุคคคธ แล้วก้าว พระบาทข้างซ้ายเหยียบยอดเขาสิเนรุ แล้วประทับนั่งอยู่ (ธัมมสังคณี ผู้ที่ 1, 2409 : 3) เหนือ ปีนทุกัมพลลีลาอาสน์ ที่วางใกล้ต้นไม้ปาริฉัตต์แล้ว เมื่อนั้น เทวดาทั้งหลายในหมื่นโลกธาตุก็มา ชุมนุมแวดล้อมเป็นปรีวารของพระพุทธเจ้า พระสัพพัญญูพุทธเจ้ามีรัศมีรุ่งเรืองด้วยฉัพพรรณรังสี ยิ่งกว่าเทวดาทั้งหลาย หากบุคคลผู้จะเปรียบเทียบ ธรรมสังคินีฎีกาจารย์จึงกล่าวว่า ดาวดีเสยทา พุทฺโธ วิหาสิ ปริสุตฺตโม ปาริฉตกมุลมิ สีสายํ ปณฺฑกมุพล ทเสหิ จกฺกวาเหหิ สนนฺปิฎกฺฐานเทว ตา ปยฺรูปาสนฺติ สมฺพุทฺธํ วสนนํ นคฺมุทิกํ โกจิ เทโว คณเณน สมฺพุทฺธสฺส วิโรจติ สพฺเพ เทโว อธิ คณเณยฺห สมฺพุทฺธํ ปวิโรจติ ดังนี้ เมื่อเทวดาหมื่นโลกธาตุมาประชุมชุมนุมแล้ว มหามายา ก็มาแต่ ตูลีตาเทวโลกแล้วอย่างนั้น พระพุทธเจ้ากระทำมหากุณาเป็นอัมมัตตักสมุฏฐาน กระทำ (ธัมม สังคณี ผู้ที่ 1, 2409 : 4) เทพบริษัททั้งมวลอันมีมหามายาเป็นประธานให้เป็นพหิททาสมุฏฐาน แล้ว อันจะปรารภเทศนายังอิทธิรมาปิฎกอันเป็นสันหสุขุมคัมภีร์ธรรมเพื่อจะให้แล้วมาตุคุณ

ปัจจุบันการตอบคุณมหายา ปุริมชนิกตา จะเทศนาอภิธรรมปิฎกด้วยนัยเป็นต้นว่า กุสลา ธมมา อกุสลา ธมมา อพยากตา ธมมา เป็นต้น

เหตุที่ชื่อว่าอภิธรรม

อภิธรรม ด้วยอรรถาว่า อภิ อติเรโก ธมโม อภิธมโม ว่าธรรมอันนี้ยิ่ง นัยยะหนึ่ง อภิ วิโส ธมโม อภิธมโม ว่าเป็นธรรมอันวิเศษเอาอรรถเป็นอย่างนี้ เหตุ อภิสัททา บอกอติเรกัตถะก็ได้ เป็นอย่าง อภิสัททา อันมีในบทว่า พาฬหา เม ทุกขเวทนา อภิภมฺมฺนํ นั้น อภิสัททา บอกริเสสสัตถะ ก็ได้เป็นดัง อภิสัททา อันมีในบทว่า อภิภมฺมฺนํ นั้น ดังในอรรถกถา ว่า เอตถ อภิธมโม อติเรกนตฺเถน อภิธมโม ธมฺมาติเรกธมฺมิวิเสสตีปิโก เอตถ อภิสทฺโท พาฬหา เม ทุกขเวทนา อภิภมฺมฺนํ ตวณฺณตี อาทิสฺสวีย อภิธรรมบาลีนํ เป็นธรรมอันยิ่ง อันวิเศษวิจิตรกว่าสุดตันตฺบาลี เพราะพระพุทเจ้าทรงเทศนาเป็นนัย 3 ประการคือ สุตตันตภาชนีย อภิธรรมภาชนีย ปัญหาปุจฉก อันเป็นนิปฺปเทสแท้ ล่วงเลยสุตตันตบาลีนํ พระพุทเจ้าแสดงชั้นธาตุธรรมอันเป็นเอกเทศ สิ่งเดียวแล้ว ก็แสดงเป็นอุเทศ-นิเทศ เป็นดังอภิธรรมบาลีนํไม่มี เหตุนี้ อภิธรรมบาลีเป็นธรรมอันยิ่งอันวิเศษ จึงได้ชื่อว่า อภิธรรมด้วยอรรถาว่า อภิ อติเรโก ธมโม อภิ วิโส ธมโม อภิธมโม ดังนี้ อภิธรรมปิฎกประกอบด้วยคัมภีร์ภาวะ 5 ประการ คือ ธรรมคัมภีร์ภาวะ อรรถ (ธัมมสังคณี ผู้ที่ 1, 2409 : 6) คัมภีร์เทศนา คัมภีร์ภาวปิฎกคัมภีร์ภาวะ เหตุอรรถกถาว่า ติสฺส เจ เตสฺส เอกเมกสมฺมิมฺมตฺถเตสนา ปฏฺวีธมฺมภาวโ เวทิตฺตฺโป ดังนี้

อวิปริตลักษณะ

ธรรมได้ ตฺนตฺบาลี ธรรมอันเป็น มนสาเทศนา อันพระพุทเจ้าพิจารณาในรัตนขรสัตตาท นันแล อรรถกถา กุสลาธิธมฺมา ขนฺธธาติธมฺมา อันเป็นอรรถแห่งบาลีธรรมอันนั้น เทศนาได้ บาลีธรรมอันเป็น วาจสิกเทศนา อันพระพุทเจ้าเทศนาในเทวโลกด้วยนัยมีต้นว่า กุสลา ธมฺมานํ ปฏฺวีธมฺมํ ได้ญาณ คือ ปัญญาอันตรัสรู้ยังธรรมและอรรถอันควรแก่พระพุทเจ้าหากเทศนานั้น นัย 1 ปฏฺวีธมฺมํ อวิปริตลักษณะ คือ ลักษณะแห่งกุสลาธิธรรม ชั้นธาตุธรรม อันพระเทศนาในที่ นั้นที่ อันไม่กลับกรอก ไม่แปรผันมีตามสภาวะแท้ คือได้ผู้สนทนาที่ลักษณะแห่งอรุปรธรรม ลักษณะที่ลักษณะแห่ง (ธัมมสังคณี ผู้ที่ 1, 2409 : 7) รุปรธรรม ธัมมตฺถเตสนาปฏฺวีธม 4 ประการนั้นเป็น คัมภีร์ลึกยิ่ง บุคคลผู้เป็นมณฑพุทธอันมีกุศลบุญสมภารไม่ได้หอยหัยจะได้รู้จะเห็นก็ยากนัก ไม่อาจจะหยั่งให้ถึงได้ ปัญญาอันเป็นมณฑพุทธที่เกาะที่ผันแปรไม่ได้เป็นดังมหาสมุทรอันลึกได้ 8 หมีน 4 พันโยชน์ สัตว์ตัวเล็กเป็นต้นว่ากระต่ายไม่อาจจะหยั่งให้ถึงได้สัตว์ตัวเล็กหาที่เกาะที่จับ ไม่ได้อันนั้นแลมีอย่างเดียว คัมภีร์ภาวะมี 4 ประการ คือ ธรรมอรรถเทศนาปฏฺวีธมอันมีในอภิธรรมปิฎกก็ลึกนักไม่เป็นวิสัยแห่งบุคคลพวกนี้มีปัญญาอันนิตกเป็นดังนั้น ประการ 1 พุทธวจนมี 2 คือ ธรรมและวินัย เหตุพระพุทเจ้าเทศนาว่า โย โว มยา อานนฺท ธมฺโม วจฺจโน จ เทสิโต ปญฺญโต

โส โว มม จเยน สตถา ดังนี้ เกิน 2 ประการนั้น อภิธรรมกฐีเข้าในธรรม เกินพุทธวจน 3 ประการ คือ ปถมพุทธวจน มัชฌิมพุทธวจน (ธัมมสังคณี ผู้ก่ 1, 2409 : 8) ปัจฉิมพุทธวจน ดังอภิธรรมนั้น ปรากฏเข้าในมัชฌิมพุทธวจน เกินปิฎกทั้ง 3 ปรากฏเข้าในอภิธรรมปิฎก เกินนิกาย 5 คือ ทีฆนิกาย มัชฌมิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย ขุททกนิกาย อภิธรรมปรากฏเข้าในขุททกนิกาย เกิน องค์ 9 ประการ คือ สุตตันต เคยยะ ไวยากรณ์ คาลา อุททาน อิติวุตตก ชาฎก อัพสุตธรรม เวทัลล อภิธรรมปรากฏเข้าในไวยากรณ์ เกินธรรมชั้น 8 หมื่น 4 พันชั้น อภิธรรมปรากฏเป็นธรรมชั้น ประมาณ 2 พัน 3 พันธรรมชั้น ตั้งแต่ติกาจนกระทั่ง ทุกกภาษา อันเป็นธรรมชั้นแต่ละอัน วิตก กวารภาษา อันเป็นธรรมชั้น อันเหตุอรรถกถาว่า เอก เมก ทุกกภาษา เอก เมกณจ จิตตวาราภา ขน์ เอกโก ธมมขนิธ ดังนี้ (ธัมมสังคณี ผู้ก่ 1, 2409 : 9)

ปรมัตถะ 4 โภฏฐาก

ปรมัตถะ 4 โภฏฐาก คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ภควตา อันพระพุทเจ้า สคินียนติ คือว่า สคฺยหนติ ตระหมวนเอา เอตถ ปกรณชาติยในปกรณชาติอันนั้น อิติ เหตุตั้งนั้น สา ปกรณ ชาติ อันว่า ปกรณชาติ อันนั้น ธมมสังคณี ชื่อ ธรรมสังคณี แล ธมมสังคณี หากเป็น 4 อัน คือ จิตตูป ปาทกณฺฑนิกเขปกณฺฑ เหตุอรรถกถาว่า จิตตวิภตติ รูปญจ นิกเขโป อตถโชตนา คมกิริ นิปฺพณฺณ ฐานํ ตมปิ พุทฺเธน เทสิตํ ดังนี้ เกินกัณท์ 4 อันนั้น บาลีว่า กุสลา ธมมา อกุสลา ธมมา อพฺยาคตา ธมมา นี่เป็นต้น ปรากฏเข้าใน จิตตูปปาทกณฺฑ จิตตูปปาทกัณฺฑเป็น 2 คือ มาติกาแล ปท (ธัมม สังคณี ผู้ก่ 1, 2409 : 14) ภาษานิยามติกา เป็น 2 คือ ติกมาติกา ทุกมาติกา มี 22 ติกะ มี กุสลดิกะ เป็นต้น มี สนิทสสน เป็นปริโยสาน ทุกมาติกา มี 100 ทกะ มี เหตุทกะ เป็นต้น มี สรณทกะ เป็น ปริโยสาน ดัง สุตตันตติกา ทุกมาติกา มี 42 แต่ วิชาภาคิโน ธมมา อวิชาภาคิโน ธมมา ไปถึง ขย ญาณ อนุปปาเท ญาณ นั้น ธรรมเทศนาบตีมหาสาริปุตตเถรเจ้ากล่าวเพื่อจะแสดงยัง ทุกธรรม อันใด 22 มาในสุตตันตตะแล เกินมาติกาทั้งหลายพวกนั้น คำอันว่า กุสลา ธมมา อกุสลา ธมมา อพ ยาคตา ธมมา นี่ชื่อ กุสลดิกมาติกา เป็นอาทิ แห่งมาติกา ทั้งหมด ได้ชื่อว่า มาติกา ด้วยอรรถะว่า มาตาวิยาติ มาติกา อุทฺเทสปาลี อันได้รู้บังเกิดนิเทศเป็นเหมือนดังแม่นบังเกิดลูกนั้น อุทฺเทส บาลี อันนั้นชื่อ มาติกา แล

อรรถะใน กุสลดิกมาติกา

พิจารณาอรรถะแห่ง กุสลดิกมาติกา ด้วยอันย่อพึงรู้อย่างนี้ ธมมา คือว่า นิสสตตนิชชีว สภาวา อันว่า สภาวาททั้งหลายอันใช้สัตว์ชีวิชีวะ แปรอย่างนี้ ธมมสททา บอก นิสสตตนิชชีวสภาว ะ อันนี้ตาม อรรถุทธาร เหตุอรรถกถาว่า สุวามีธาปี นิสสตต นิชชีวตาย เมว วุตตํ ตี ดังนี้ นัยแปล ตาม วจันตเถว่า อันว่า สภาวธรรมทั้งหลายอันทรงยังสามัญลักขณะอันมีรูปปนลักขณะเป็นต้น แล วิเศษลักขณะอันมี กกฺขณมุสฺสสกลฺกณ เป็นต้น อันเป็น ลักขณแห่งตนด้วยอรรถะว่า อตฺตโน

สภาวะธำเนตติ ฐมา นัย 1 ฐมา อันว่า สภาวะทั้งหลายอันปัจจัยทั้งหลายแห่งตนหากทรงด้วย
 อตตะว่า ปจเจยหิ ฐรินตติ ฐมา นัย 1 ฐมา อันว่า สภาวะทั้งหลายอันปณฺธิตทั้งหลายหากตี
 ตราภุมายด้วยอันควรแก่สภาวะด้วยอตตะว่า ปณฺธิเตหิ (ธัมมสังคณี ผูกที่ 1, 2409 : 16) ฐริน
 ตติ ยถาสภาวโธติ ฐมา ดังนี้ เมื่อเอาอตตะแห่งธรรมสัททาเป็น 3 นัยอย่างนี้ ปณฺณนัยได้ สังขต อ
 สังขตธรรม เป็นดังอพยาคตธรรมนั้น ทุตินัยได้สังขตธรรมสิ่งเดียวเป็นดัง สปปจยยาธมมา สงขต
 ธรรม นั้น ตํ ตุตินัย ได้สังขต อสังขตปัญญัตติธรรม ที่นี้ ธรรมสัททาบอกปัญญัตติเป็นดังปัญ
 ญัตติ ปัญญัตติภาธรรมานั้นแล ธรรมทั้งหลายพวกนั้น กุสลาอันไม่มีกิเลสโรค คือว่าพยาธิย่อม
 เปียดเบียนยังสันดานแห่งสัตว์ให้ลำบากอันใด กิเลสธรรมมีโรคโทส โมห เป็นต้น เกิดในสันดาน
 แห่งสัตว์ก็เปียดเบียนยังสันดานแห่งสัตว์ให้ลำบาก ก็เป็นดังนั้นแล กุศลธรรมนั้นเกิดในสันดานดับ
 กิเลสโรคอันนั้น เหตุตั้งนั้น กุศลธรรมอันนั้นว่า หากกิเลสโรคไม่ได้ นัย 1 กุสลาอันไม่มีกิเลสวัชช คือ
 ว่าโลกโทสอันผิดตามหนโลกเป็น (ธัมมสังคณี ผูกที่ 1, 2409 : 16) ต้นว่าผิดอาชญาท้าวพญาผู้ใด
 กระทำก็ให้ผู้นั้นถึงภัยมี วรทัมม เป็นต้นแลเมื่อยังใด กิเลสธรรมมีโรค โทส โมห เป็นต้น เกิดแก่
 ผู้ใดก็ให้ผู้นั้นถึงภัยทุกข้ออันเป็นทวิภูมิจมิกัมมปรายิกก็เป็นดังนั้นแล กุศลธรรมย่อมดับกิเลสวัชช
 อันนั้นแล ให้สัตว์ทั้งหลายถึงสุข เหตุตั้งนั้น เลยว่า กุศลธรรมนั้น หากกิเลสวัชชไม่ได้แล นัย 1 กุสลา
 อันมีวิปากผลอันเป็นอิฏฐอันพึงมักเจริญใจเอาอตตะแห่งกุศลสัททา 3 นัย ตามอรรถุทธาแล หาก
 ตามวัจจันตเถ พึงรู้อย่างนี้ กุจฺฉิต ปาปเก ฐมเม สลยฺนติ จลยฺนติ กมฺเปนติ วิทฺธิเสนตติ กุสลา
 ธรรมทั้งหลายพวกใดตัดยังอธรรมอันใด กุศลนั้น ธรรมพวกนั้นชื่อกุศลแล นัย 1 กุสา วีย อุกยภาค
 คตฺ สงฺกิลสฺสภกฺ ขุณฺณติ ฉินฺทนติ กุสลา ธรรมทั้งหลายพวกนั้นได้ตัดเสียยัง สงฺกิลสฺสภกฺ อันเป็น
 ส่วนทั้ง 2 อัน คือ อุปนโณฏฐาส เหมือนใบคาที่ตัดเสียยังหัตถปเทศอันเป็นส่วนทั้ง 2 เกินกว่านั้น
 ชื่อกุศลแล นัย เป็น ชื่อ กุศลด้วยอตตะว่า กุจฺฉิต สาณียตฺนํ กโรตฺติ กุสลาสาธนาณฺ อณฺได้กระทำยัง
 กุจฺฉิธรรม ให้เลิกบาง ญาณอันนี้ชื่อ กุศล กุเสน ลาดพพา ปวตเตตพพาติ กุสลา ธรรมพวกใดอัน
 ชื่อกุศล คือ ญาณฯ หากพึงให้เป็นธรรมทั้งหลายพวกนั้น ชื่อกุศลแล ฐมม อันว่า ธรรมทั้งหลาย อุก
 สลา อันใช้กุศล คือว่า ปฏิปทฺช แก่กุศลด้วยอตตะว่า น กุสลา อุกุสลา ธรรมอันใช้กุสลา คือว่า กุส
 ลปฏิปทฺช อันเป็นข้าศึกแห่งกุศลด้วยสามัตถะอันผิดแปลกกันด้วยลักษณะกุศลหากมี อนุวัชชะสุข
 วิปากภาวะเป็นลักษณะ อุกุศลหากมี สาวัชชะทุกขวิปากภาวะเป็นลักษณะ ประการ 1 กุศลเป็น
 ปหานกะ อุกุศลเป็นปหาตัพพะ เหตุตั้งนั้น อุกุศลเป็นปฏิปทฺช คือเป็นข้าศึกแห่งกุศล ฐมา อันว่า
 ธรรม อพฺยาคตา อันพระพุทเจ้าไม่กล่าวด้วยสภาวะอันเป็นกุศลแลอกุศลด้วยอตตะว่า นพฺยาค
 ตา อพฺยาคตา อพฺยาคตา อันว่าธรรมทั้งหลายอันพระพุทเจ้ากล่าวนั้นคือใช้ คือว่า (ธัมมสังคณี
 ผูกที่ 1, 2409 : 20) กุสลากุสลาภาเวน อกฺกิตา คือธรรมอันพระพุทเจ้าไม่กล่าวด้วยสภาวะอันเป็น
 กุศลแลอกุศล อพฺยาคตา ชื่อ อพฺยาคตา เทำนี้ ได้พิจารณาอย่างสัททตเถแห่งกุสลดิกบททั้ง 3 ก่อน

แล ที่นี้ พึงรู้อย่าง รูปสรูปก แห่ง ดิกบท ทั้ง 3 เล่าแล กุสลา ธมมา สรูปกา ได้อกุศลจิตตูปปาทอันมี ในภูมิทั้ง 4 อกุสลา ธมมา ได้ อกุศลจิตตูปปาท 12 อพยากตา ธมมา สรูปกา ได้วิปากจิตตูปปาท อันมีภูมิทั้ง 4 กิริยาจิตตูปปาทอันมีทั้งสรูปทั้งมวล นิพพานสรูปกาอย่างนี้

เจตสิกสัมปยุต

เจตสิกสัมปยุต ในปถมบพได้ 38 คือ อดญสมานา 13 โสภณเจตสิก 25 เจตสิกสัมปยุต ในทุติยบพได้ 27 คือ อดญสมานา 13 อกุศลเจตสิก 14 เจตสิกสัมปยุต ในตติยบพได้ 38 คือ อดญสมานา 13 โสภณเจตสิก 25 กุสลาตติกอาทิปทลทธานามนิปเทสโกฏฐาสเหตุ สรูปกา ได้ ธรรมทั้งมวลไม่สำเร็จหนอแล แท้แล บทว่า กุสลา ธมมา นั้นได้ กุศลอันมีในภูมิทั้ง 4 กามาวจร กุศล (รูปาวจรกุศล) อรูปาวจรกุศล โลกุตตรกุศล เกินกุศล 4 หมู่นั้น พระพุทธเจ้า (ธัมมสังคณี ผู้ก ที่ 1, 2409 : 23) จะกระทำ ปทภาษนียะ แสดง กามาวจรกุศลปถมจิตก่อน จะเทศนาเป็นนิเทศวาร ด้วยนัยว่า กตเม ธมมา กุสลา ยสมี สมเย กามาวจร กุศล จิตต อุปปนโน โหติ โสมนสสสทคตฺถ ญาณ สมปยุตตํ รูปารมมณํ วา สททารมมณํ วา คนธารมมณํ วา รสสารมมณํ วา โผฏฐัพพารมมณํ วา ยํ ยํ วา ปนารพก ตสมี สมเย ผลโส โหติ เวทนา โหติ อวิกเขโป โหติ เย วา ปน ตสมี สมเย อดญเอปิ อตถิ ปฏิจจสมุปปนา อรูปิโน ธมมา อิเม ธมมา กุสลา แล เहांนี้เป็นจิตตวารภาชนะเป็นธรรม ชันธอัน 1 แล ด้วยแท้ ปทภาษนียะ คือบาลีอันพระพุทธเจ้าเทศนาแจกด้วยสามัตถะเป็นนิเทศวาร แห่งกามาวจรกุศลปถมจิตนั้นหากเป็นมหาวาร 3 คือ ธมมวฏฐานวาร สงคหวาร สุลลุตวาร เล่า มหาวาร 3 แตนแต่ กตเม ธมมา กุสลา ยสมี สมเยกามาวจร กุศล จิตต อุปปนโน โหติ อวิกเขโป โหติ เย วา ปน ตสมี สมเย อดญเอปิ อตถิ ปฏิจจสมุปปนา อรูปิโน ธมมา อิเม ธมมา กุสลา เป็นต้น ได้ชื่อว่า ธมมวฏฐานวาร แล ธมมวฏฐานวาร หากเป็น 2 คือ อุทเทส แล นิทเทส คำอันว่า กต เมธมมา กุสลา เย วา ปน ตสมี สมเย อดญเอปิ อตถิ ปฏิจจสมุปปนา อรูปิโน ธมมา อิเม ธมมา กุ สลา ชื่อ อุทเทสวาร อุทเทสวารหากเกิดด้วยปริจเฉท 4 อันคือ ปุจฉา 1 สมยนิทเทส 1 ธมมฺทเทส 1 อปปนา 1 เกินปริจเฉท 4 อันนั้น คำอันว่า กตเม ธมมา กุสลา นั้นชื่อ ปุจฉา (ธัมมสังคณี ผู้ก ที่ 1, 2409 : 25) คำอันว่า ยสมี สมเย กามาวจร กุศล จิตต อุปปนโน โหติ ยํ ยํ วา ปนารพกตสมี สมเย ชื่อ สมยนิทเทส คำอันว่า ผลโส โหติ เวทนา โหติ อวิกเขโป โหติ นั้นชื่อ ธมมฺทเทส คำอันว่า เย วา ปน ตสมี สมเย อดญเอปิ อตถิ ปฏิจจสมุปปนา อรูปิโน ธมมา อิเม ธมมา กุสลา นั้นชื่อ อปปนา แล เกินปริจเฉท 4 ประการนั้น ปุจฉาปริจเฉท อันว่า กตเม ธมมา กุสลา นั้น จะได้พวกใด หรือว่า นั้นแล แท้แล ปุจฉา มี 5 ประการ คือ อธิกฺขุโชตนา ปุจฉา ทิฏฺฐสฺสนทนา ปุจฉา วิมตฺติจเณทนา ปุจฉา อนุมติปุจฉา กเถตุกมยตา ปุจฉา เกินปุจฉา 5 อันนั้น คำอันว่า กตเม ธมมา กุสลา นั้นเป็น กเถตุกมยตา ปุจฉา ด้วยอัตถะว่า กเถตุกามสส ภาโว กเถตุกมยํ กเถตุกมยํ เอวํ กเถตุกมย (ธัมม สังคณี ผู้ก ที่ 1, 2409 : 26) ตา กเถตุกมยตา ปุจฉา กเถตุกมยตา ปุจฉา ปุจฉาด้วยอันงามด้วย

สภาวะอันมักเพื่อกล่าวแก้ ชื่อว่า กถตุกมยตา ปุจฉา อันเป็นปุจฉาแท้ก็ได้บาสีวจนะว่า กตเม ธมมา กุสลา นั้น นัย 1 ได้ กุทูปาทกจิตตุปปาท 1 กามาวจรกิริยา ญาณสมปยุตต จิตตุปปาท อันบังเกิดแก่ปุจฉาอันเกิดแก่พระพุทธานั้นแล ที่นี้จะพิจารณาในคำอันว่า ยสมี สมเย กามาวจร กุสล จิตต อุปปน โหติ นี่เป็นต้นแล

มรณาสันนวิถิ

มรณาสันนวิถิ เอา อารัมมณนิสสย อารัมมณวิปยุตตธมม แต่ปรารภซึ่งรูปาทิอารัมมณอันเป็นอดีต อนาคต อันเป็นครุภาตัพพกัถิ ปรารภซึ่งธรรมารัมมณคือมัคคะ 3 อันพายต่ำกัถิ เท่าได้อารัมมณปัจจัย 3 คือ อารัมมณ อารัมมณาธิปติ อารัมมณุปนิสสย แล เมื่อปรารภซึ่งปัญญุตตินั้น เท่าถูกอารัมมณมัตตสิ่งเดียวแล ประการ 1 กามาวจรกุศลปถมจิต ก็เกิดด้วย ปุเรชาติ ปจย ปุเรชาติ วิปยุตตปุเรชาติ อตถิปุเรชาติ อวิคต ได้เมื่ออาศัยซึ่งหทยวัตถุ เหตุตั้งนั้นว่า กามาวจรกุศลปถมจิตเกิดด้วยปัจจัย 22 อย่างนี้แลอันนี้ถึงกุศลอันเกิดใน ปัญจโวหาระ ก็เกิดใน จตุโวหาระ เท่าเกิดด้วยปัจจัย 20 เหตุเว้น ปุเรชาติ แล วิปยุตต เสียแล เมื่อ สมยสัททา (ธัมมสังคณิ ผู้ที่ 1, 2409 : 39) บอกสปปายะแลบอกขณะแล บอกเหตุให้เอาอรรถะเป็นภาวลักษณะดังกล่าวแล้วนั้นแล เมื่อสมยสัททากาลพึงรู้ดังนี้ กาลนั้นเท่าได้อุปาทปัญญุตติ คือ มาตราเป็นโลกโวหารอันโลกทั้งหลายอาศัยซึ่งเหตุอันนั้นแล้วกล่าวเรียกว่า จิตตกาโล รูปกาโล นั้นกัถิ กล่าวเรียกว่า อตโต อนาคต ว่านั่นกัถิ พิกกาโล องกรกาโล ว่านั่นกัถิ อุปาทกาโล ชรกาโล ว่านั่นกัถิ เวยยิกาโล สยขานนกาโล นหานกาโล ปานกาโล คมนกาโล ฐานกาโล ปุพพณโหสายณหิวารตติติ. อโหระตตา. ว่านั่นกัถิ โวหารอันโลกหากกล่าวเรียกอย่างนี้ ชื่อ กาล แล เมื่อสมยสัททาบอก กาล ให้เอาอรรถะว่า กามาวจร กุสล จิตต อันว่ากามาวจรกุศลทุกอันเป็นโสมนัสสสทค ญาณสมปยุตต ปรารภซึ่งรูปาทิอารัมมณแล้วเกิดมี ยสมีสมเย (ธัมมสังคณิ ผู้ที่ 1, 2409 : 40) คือว่า ยสมี กาล ในกาลอันใด ผลโส อันว่าผัสสะ โหติ ก็มี อวิกเขโป อันว่า อวิกเขป โหติ ก็มี ตสมี กาล ในกาลอันนั้นแล เมื่อสมยสัททาบอกสมุหพึงรู้อย่างนี้ สมุหได้ ปุณโซ ผัสสาภิธมมานิ สมุโหติ วิภาวิโต. คือหมูกองแห่งผัสสาภิธรรมทั้งหลายเอาอรรถะว่า กามาวจร กุสลจิตต อันว่ากามาวจรกุศลจิตอันเป็นโสมนัสสสทค ญาณสมปยุตต ปรารภซึ่งอารมณ์แล้ว อุปปน เกิดมี ยสมี สมเย คือว่า ยสมี ผัสสาภิธมสมุห ในผัสสาภิธรรมสมุหอันใด ผลโส อันว่า ผัสสะ โหติ ก็มี อวิกเขโป อันว่า อวิกเขป โหติ ก็มี ตสมี สมเย คือว่า ตสมี ผัสสาภิธมสมุห ในผัสสาภิธรรมสมุหอันนั้น คือว่า สมยสัททาบอกกาลแลบอกสมุหแปลเป็นอาธรรดังกล่าวแล้วนั้นแล คำอันว่า กามาวจร กุสล จิตต นั้น พระพุทธาน์ที่แสดงจิตเป็นประธานแล เหตุพระเทศนาว่า มโน ปุพพคมา ธมมา ดังนี้ เมื่อจิตเกิดนั้นก็เกิดกับด้วยสมปยุตตธรรมทั้งหลายอันมีผัสสะ เวทนา เป็นต้นแล เหตุตั้งนั้น พระพุทธาน์จะแสดง อนุณณาส กุสลธมมา 56 จึงกล่าวว่า ผลโส โหติ เวทนา โหติ อวิกเขโป โหติ นี่แล (ธัมมสังคณิ ผู้ที่ 1, 2409 : 42)

ธัมมามรณ รูป เสียง กลิ่น รส โสณัฐพะ

แสดงสรุปโสตวิญญูญยวิจากรูปสังคห 6 ประการนั้น สัททอันใดอัน 1 ก็จะไม่ได้อาในบพว่า สุต นั้นไม่มีสักอันแล สุต นั้นเอาอรรถะว่า โสตพพนติ สุต ได้อารัมมณอันบุคคลพึงได้ยิน คือว่าพึงรู้ด้วยโสตวิญญูญยก็หากได้สัทททั้งมวลและจะว่าวิตักกวิปหารสัททไม่เป็นสุตนั้นก็ไม่มีแลฎีกาจารย์ได้แสดงอธิบายอรรถกถาตามมหาอรรถกถาอย่างนี้แล้ว ที่นี้จะยกเอาอย่างวาทะมหาอรรถกถา จึงกล่าวว่า มหาอรรถกถา มหาอรรถกถาย ปน วิญญูตติ สหขเมว ชิวหาตาทุจลนทิกกรวิตักกสมุญจํ ตํ สุขุมสททํ ทิพฺพโสเตน สุตวา อาทิสฺสตีติ สุตเต ปฏฺฐาเนว โอฟาริกสททํ สนฺตย โสตวิญญูญยสส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย โหติ วุตฺตนตี อิมินา อธิปาเยน อโสตวิญญูญยตา วุตฺตา. ดังนี้ (ธัมมสังคณี ผูกที่ 1, 2409 : 69) คือว่า มหาอรรถกถากว่า วิตักกวิปหารสทท ไม่เป็น โสตวิญญูญย เป็น มโนวิญญูญย ก็ว่านั่น อธิบายในสูตรอันว่า วิตักกวิปหารสททํ สุตวา อทิสฺสตีติ ว่าอย่างนี้ วิตักกวิปหารสทท นั้น ได้สุขุมสัททอันวิตักกหากบังเกิดเป็นต้นว่า เสียงดินไหวถูกพัดกับด้วยตุล คือ เหลือนั่น สัททอันนั้นก็เกิดกับด้วยวิญญูตติแล เท่าว่าเป็นสุขุมนัก ไม่เป็นอารัมมณแห่ง โสตวิญญูญย ได้ เท่าเป็นวิสสยแห่งทิพฺพโสตสิ่งเดียวแล อธิบายในสุตนั้นก็อย่างนี้ พลันตั้งอธิบายในบาลีปฏฺฐาเน อันว่า จิตฺตสมุญฺจํ สทฺทายตฺนํ โสตวิญญูญยิกสส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย นั้น พระพุทธเจ้าอาศัยซึ่งสัททอันเป็นโอฟาริกแลกล่าวแล วิตักกวิปหารสทท ไม่เอาในบพว่า จิตฺตสมุญฺจํ สทฺทายตฺนํ นั้นว่าฎีกาจารย์ได้ยกเอาวาทะมหาอรรถกถาอย่างนี้แล เกิน 2 ประการ (ธัมมสังคณี ผูกที่ 1, 2409 : 70) อันเหมาเอาวาทะอรรถกถาว่าไม่ชอบอันเหมาเอาเป็นดังกล่าวมานี้ เกิน 2 อันนั้นฎีกาจารย์ไม่ชอบนั้น ห้ามเว้นชอบเหตุดังนั้น ท่าน จึงกล่าวว่า สทฺทอโสตวิญญูญย จาติ วิรฺุทฺธเมตฺนตี ปน ปฏฺกฺโขโป เวทิตฺตโป ดังนี้ เมื่อวาทะมหาอรรถกถาก็กกล่าวว่า วิตักกวิปหารสทฺทอโสตวิญญูญย ได้สุขุมสัททอันไม่เป็น วิสสย แห่งโสตวิญญูญย เท่าเป็นวิสสยแห่งทิพฺพโสตา ว่าเมื่อนั้น สัททดังนั้นจะได้อื่อ สัททายตฺน หรือว่าไม่ได้ชื่อ สัททายตฺน ซา ยงว่านั่นแล แทะแล อรรถกถาห้ามเสียด้วยบาลีปฏฺฐาเนว่า จิตฺตสมุญฺจํ สทฺทายตฺนํ โสตวิญญูญยสส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย นั้นว่า สทฺทายตฺน หากเป็นโสตวิญญูญย สิ่งเดียว ไม่เป็นมโนวิญญูญย หากว่า (ธัมมสังคณี ผูกที่ 1, 2409 : 71) อย่างนี้ เมื่อนั้นก็พึงรู้ว่า วิตักกวิปหารสททไม่เป็นสัททายตฺนแล เหตุไม่เป็นอารัมมณแห่งโสตวิญญูญย คันไม่เป็นอารัมมณแห่งโสตวิญญูญย เมื่อนั้น สัททอันนั้นก็เลยไม่เป็นสัททายตฺนแล เมื่อไม่เป็นสัททายตฺนนั้นดังนั้น ก็จะเป็นอายตฺนอันใดหรือ ควรสงเคราะห์เข้าไปในธรรมาตฺนด้วยปริยาย เหตุเป็นอารัมมณแห่งมโนวิญญูญยแล สัททอันนั้นมันได้อื่อธรรมด้วย นิสฺสตีนิชฺชิวตฺถ แล สภาวธารกาที่อรรถะ ชื่อ อายตฺน ก็ได้ เหตุเลงบาลีอันว่า ธมฺมา อายตฺนนตี ธมฺมาตฺนํ นั้น เมื่อว่า วิตักกวิปหารสทท เข้าในธรรมาตฺนอย่างนี้ ก็ คันธ รส แล ภูต 3 อันนี้มีในรูป

ภวานัน แม้มีกิติ ก็ไม่เป็นคณายตน รสายตน โผฏฐัพพายตน เหตุไม่ให้แล้วอายตนกิจจ เหตุตั้งนั้น บาลีธรรมทวิภังคจะว่า รูปธาตุยา อุปตติกขณน ฐูปเตวา อสณฺณสตตํ ทวานํ ปญฺจายตนานิ ปาตุกวนฺติ ปญฺจ ธาตุโย ปาตุกวนฺติ. ดังนี้ ปญฺจายตนานิ ได้จักขายตน โสตายตน รูปายตน มนายตน ธรรมายตน ดังคันธ รส แล ภูต 3 อันมีรูปภาวะยังเป็นคณายตน รสายตน โผฏฐัพพายตน อัน บาลีควรว่า อญฺญายตนานิ ปาตุกวนฺติ อญฺญ ธาตุโย ปาตุกวนฺติ แล แม้ว่าบาลีธาตุกถากัว่า รูปภโว ปญฺจหิ ขนฺโธ ปญฺจายตนเห อญฺญหิ ธาตุหิ สงฺคหิตา ดังคันธ รส แล ภูต 3 อันมีในรูปภาวะยังเป็น คณธ รส โผฏฐัพพายตน ตั้งนั้น บาลีก็ควรว่า อญฺญายตนเห เอกาทสฺหิ ธาตุหิ สงฺคหิตา แล เหตุ ตั้งนั้นพึงรู้ว่า คณธ รส แล ภูต 3 อันมีในรูปภาวกุญฺเฐในธรรมายตน ธรรมธาตุแล แม้ว่าวิตักกวิปฬารสํททกัไม่ป็นสัททายตน เหตุไม่ให้แล้วยังอายตนกิจจ ก็พึงรู้ว่าเข้าในธรรมายตน ก็เปรียบเป็นดัง คณธ รส แล ภูต 3 อันมีในรูปภวานันแล เหตุฎีกาวิสฺฐิมัคควา ยถา สกํ หิ อินฺทริยํ โคจรรวาทเพกฺขายเยสํ นิปฺปริยาเยน อายตนภโว อตฺถิ. ดังนี้ บทว่า ยถา สกํ หิ อินฺทริยํ โคจรรวาทเพกฺขายเยสํ นิปฺปริยาเยน อายตนภโว อตฺถิ. นั้นให้รู้ว่า คณธ รส แล ภูต 3 อันมีในรูปภวานัน พระพุทธเจ้าไม่กล่าวเป็นอายตนอันต่าง คือไม่กล่าวเป็น คณายตน รสายตน โผฏฐัพพายตน ตทภาวโต คือว่า ตสฺส อายตน ภวสฺส อภาวโต เหตุไม่มีแห่งอายตนภว คือขานวิญญาน โคจรรวาท(ธัมมสังคณี ฎูกที่ 1, 2409 : 74) ขิวหาวิญญานโคจรรวาท ภายวิญญานโคจรรวาท คือว่า คณธ รส แล ภูต 3 อัน มีมีในรูปภว กิติเกิด ก็ไม่ให้แล้วอายตนกิจจ 3 ประการนั้น เหตุขานาทิตตยไม่มีแก่พรหมทั้งหลาย เหตุรูปาวจรพรหมทั้งหลายหากได้หนายใน คณธ รส แล โผฏฐัพพเสย ด้วยกำลังแห่งกามวิราคาวนาแล คณขานาทิตตยปัสสาทเป็นนั้น นิสยไม่มีขานวิญญานอันเป็นนิตติ ก็เลยไม่มีแต่พอ ขานาทิวิญญานอันอาร์มมณไม่มี คณธ รส แล ภูต 3 อันมีในรูปภวก็เลยไม่เป็นอาร์มมณแห่งขานาทิวิญญานได้ เหตุตั้งนั้น พระพุทธเจ้าเลยไม่กล่าวว่าเป็น คณายตน รสายตน โผฏฐัพพายตน เพื่อนั้นแล บทว่า ธมฺมสฺส อาตานุวาทิ วตฺตนโต มโนวิญญานสฺส จวิสสยภาวคฺคมนโต ธมฺมายตนนโต คธกตวานัน ให้รู้ว่า คณธ รส แล ภูต 3 อันมีในรูปภวานันสงเคราะหเข้าในธรรมายตนได้อันว่า ธรรม เหตุไม่ล่วงข้ามธรรมสภาวะคือ นิสตตนิชชีวสภาวะ แล สภาวธารณาทิกาว ได้ชื่อ อายตน เหตุอันให้แล้วอายตนกิจจ คือ มโนวิญญานวิสสยภาวคฺคมเหตุ ยังเป็นอาร์มมณแห่งมโนวิญญานแลฎีกาจารย์ได้พิจารณา คณธ รส แล ภูต 3 อันมีในรูปภวอย่างนี้แล กล่าวสังวณณายํ อภิธรรมปิฎกคัมภีร์อันตนชื่อว่าธัมมสังคณีปกรณํว่าอันเป็นปกรณอันเป็นที่พระพุทธเจ้ารวบรวมเอาอย่างปรมัตถธรรม 4 คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน และแจกให้เป็นตัก 22 เป็นทุกกร้อย เป็นสุตตันตักมาตัก 42 ทุกกเกินตักแลทุกกพวกนั้น เท้าได้สังวณณายํกุศลตักสิ่งเดียวแล กุศลตัก 3 บทคือ กุสลา ธมฺมา อุกุสลา ธมฺมา อพฺยากตา ธมฺมา สรฺูปตฺถล ได้ปรมัตถธรรมทั้งมวล คือ (ธัมมสังคณี ฎูกที่ 1, 2409 : 76) จิต 89 ดวง นัย 1 ว่า 121 เจตสิก 52 รูป 28 นิพพานแล เกินกุศลตัก 3 บทนี้เท้าสังวณณูปถม

บทอันเดียว ปถมบทสรุปได้กุศลจิต 21 ดวง เกินกุศลจิต 21 นั้น เท่าได้สังฆณายัมมหากุศลป
ถมจิตดวงเดียวด้วยอันย่ออันแคบไม่พอให้รู้จากจิตดวงเดียวเป็นตั้งริมน้ำมหาสมุทรนั้น 1 ที่ว่า
แล้วเสร็จสิ้นตามกาลเท่านี้ก่อนแล ธรรมสังคณี ปกรณ ปถม สมตติ กุศลติกาบทอันเป็นอาทิแห่ง
ธรรมสังคณีปกรณ โดยย่อ ก็จบเท่านี้ (ธัมมสังคณี ผูกที่ 1, 2409 : 77)

องค์ความรู้จากการศึกษา

พระสังคณีสำนวนล้านนา มีจำนวน 78 หน้าลาน โดยผู้เขียนได้นำสารัตถะสำคัญ
หรือองค์ธรรมสำคัญมาแสดง พระอภิธรรมปิฎก เป็นคัมภีร์ที่บรรจุเนื้อหาคำสอนในส่วนปรมัตถ์
กล่าวถึงเรื่องจิต เจตสิก รูป นิพพาน ซึ่งเป็นนามธรรมล้วน ไม่ได้การกล่าวถึงสถานที่และผู้ฟัง
เหมือนพระสูตรต้นตปิฎก หากแต่พระอรธกถาขยายความว่าพระองค์แสดงโปรดพุทธมารดา
ที่ดาวดึงส์ จากนั้นได้ทรงแสดงแก่พระสารีบุตรและสาณูศิษย์ให้สืบทอดมา เมื่อมองดูสารัตถะของ
อภิธรรมแล้วไม่น่าจะมีการตีความอะไรเลย แต่ปรากฏว่าอภิธรรมนี้แหล่งมีการตีความขยายความ
มากกว่าพระสูตร ในด้านโครงสร้างของอภิธรรมมีคำว่า มาติกา อุทเทส นิเทศ วิงค์ บทภาษณีย์
รวมอยู่ด้วย จึงทำให้มองเห็นว่ามีการตีความขยายความ เพราะการอธิบายในสิ่งที่เป็นามธรรม
บุคคลบางจำพวกอาจเข้าใจได้ง่าย แต่บางจำพวกไม่อาจเข้าใจได้จึงต้องมีการขยายความ มาติกา
หรืออุทเทสในอภิธรรมปิฎกต่างกันจากพระสูตรต้นตปิฎกตรงที่ในอภิธรรมมีลักษณะเป็นคำร้อย
แก้ว เป็นวลี ส่วนในพระสูตรต้นตปิฎกมีทั้งคำร้อยกรองและคำร้อยแก้ว ภาคนิเทศและวิงค์ก็
เป็นการอธิบายขยายความตามบริบทนั้น ๆ จนกว่าจะหมดอุทเทสที่ตั้งไว้ รูปแบบการนำเสนอ
พุทธธรรมในพระไตรปิฎกทั้งสามมีการรอบการนำเสนอตามอุทเทส นิเทศ ปฏิทินเทศเสมอ เพียง
แต่เปลี่ยนรูปให้เหมาะสมในแต่ละปิฎกเท่านั้น วัฒนธรรมแห่งการนำเสนออย่างนี้ได้มีอิทธิพล
มาถึงปัจจุบัน เช่น การแสดงธรรมของพระธรรมกถึกนิยมยกพุทธภาษิต จากนั้นก็อธิบายพุทธ
ภาษิตนั้นจนเนื้อหาสาระสมบูรณ์ แม้การศึกษาฝ่ายปริยัติธรรมในวิชาเรียงความแก้กระทู้ธรรม
ก็มีรูปแบบนี้เช่นกัน

องค์ความรู้ในการศึกษาพระอภิธรรม

1. การศึกษาพระอภิธรรมจะทำให้เข้าถึงแก่นของพระพุทธศาสนา เพราะพระ
อภิธรรมเกิดจากพระสัพพัญญุตญาณของพระพุทธองค์ การเข้าถึงพระอภิธรรมจึงเท่ากับเข้าถึง
พระปัญญาคุณของ พระพุทธองค์อย่างแท้จริง

2. การศึกษาพระอภิธรรม ก็คือศึกษาธรรมชาติการทำงานของกายและใจซึ่ง
เป็นธรรมชาติ ที่มีอยู่ในตัวเราและสัตว์ทั้งหลายเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องจิต

(วิญญาน), เรื่องเจตสิก, เรื่องอำนาจจิต, เรื่องวิถีจิต, เรื่องกรรมและการส่งผลของกรรม, เรื่องการเวียนว่ายตายเกิด, เรื่องสัตว์ใน ภพภูมิต่างๆ และเรื่องกลไกการทำงานของกิเลส ทำให้รู้ว่าชีวิตของเราในชาติปัจจุบันนี้มาจากไหนและ มาได้อย่างไร มีอะไรเป็นเหตุมีอะไรเป็นปัจจัย เมื่อได้คำตอบชัดเจนแล้วก็รู้ว่าตายแล้วไปไหนและ ไปได้อย่างไร อะไรเป็นตัวเชื่อมโยงระหว่างชาตินี้กับชาติหน้า ทำให้หมดความสงสัยแล้วเกิดอีกหรือไม่ นรก สวรรค์ มีจริงไหม ทำให้มีความเข้าใจเรื่องกรรม และการส่งผลของกรรม (วิบาก) อย่างละเอียด ลึกซึ้ง

3. ผู้ศึกษา พระอภิธรรมจะเข้าใจเรื่องของปรมัตถธรรม หรือสภาวะธรรมอันจริงแท้ตาม ธรรมชาติ ในพระอภิธรรมจะแยกสภาวะออกให้เห็นว่าทุกสิ่งไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคลอะไร ทั้งนั้น คงมีแต่สภาวะธรรมคือ จิต เจตสิก รูป ที่วนเวียนอยู่ในความเกิด แก่ เจ็บ ตาย โดยอาศัยเหตุอาศัยปัจจัยอุดหนุนซึ่งกันและกัน เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป เกิดขึ้นใหม่แล้วก็ดับไปอีก มีสภาพเกิดดับอยู่เช่นนี้ โดยไม่รู้จักจบจักสิ้น แม้ใครจะรู้หรือไม่รู้จักก็ตาม สภาวะธรรมทั้ง 3 นี้ก็ทำงานอยู่เช่นนี้โดยไม่มีเวลาหยุด พักเลย สภาวะธรรมหรือธรรมชาติเหล่านี้มิใช่เกิดขึ้นจากพระผู้เป็นเจ้า พระพรหมพระอินทร์ หรือสิ่ง ศักดิ์สิทธิ์ใด ๆ เป็นผู้บันดาลหรือเป็นผู้สร้าง แต่สภาวะธรรมเหล่านี้เป็นผลอันเกิดมาจากเหตุ คือ กิเลสตัณหานั่นเองที่ เป็นผู้สร้าง

4. การศึกษาพระอภิธรรม จะทำให้เข้าใจสภาวะธรรมอีกประการหนึ่ง อันเป็นจุดมุ่งหมาย สูงสุดในพระพุทธศาสนาที่ต้องการให้เข้าถึงนั่นก็คือนิพพาน นิพพาน หมายถึง ความหลุดพ้นจากกิเลสตัณหา ผู้ที่ปราศจากกิเลสตัณหาแล้วนั้น เมื่อหมดอายุขัย ก็จะไม่มีการสืบต่อของ จิต + เจตสิก และรูป อีกต่อไป ไม่มีการสืบต่อภพชาติ หยุดการเวียนว่ายตายเกิด พ้นจากทุกข์ทั้งปวงโดยสิ้นเชิง จึงกล่าวว่านิพพานเป็นธรรมชาติที่ปราศจากกิเลสตัณหา เป็นธรรมชาติที่ดับทุกข์โดยสิ้นเชิงและเป็นธรรมชาติที่ พ้นจากจิต เจตสิก รูป นิพพานมิใช่เป็นแดนสุขาวดีที่เป็นอมตะและเพียบพร้อมด้วยความสุขล้วน ๆ ตลอดนิรันดร์กาลตามที่คนส่วนใหญ่เข้าใจ

5. การศึกษาพระอภิธรรมจะทำให้เข้าใจคำสอนที่มีคุณค่าสูงสุดในพระพุทธศาสนา เพราะ แค่การทำทาน รักษาศีล และการทำสมาธิก็ยังมิใช่คำสอนที่มีค่าสูงสุดในพระพุทธศาสนา เนื่องจากเป็นเหตุให้ต้องเกิดมารับผลของกุศลเหล่านั้นอีก ท่านเรียกว่า วัฏฏกุศล เพราะกุศลชนิดนี้ยังไม่ทำให้พ้นไปจากการเวียนว่ายตายเกิด คำสอนที่มีค่าสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวมหาสติปัฏฐาน 4 เพื่อให้เห็นว่าทั้งนามธรรม (จิต + เจตสิก) และรูปธรรม (รูป) มีสภาพที่ไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ ไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ มีการเกิดดับ เกิดดับ ตลอดเวลา หาแก่นสาร หาตัวตน หาเจ้าของไม่ได้เลย เมื่อมีปัญญาเห็นแจ้งในสภาวะธรรมตามความเป็นจริงเช่นนี้แล้วก็จะนำไปสู่ การประหาณกิเลสและเข้าถึงพระนิพพานได้ในที่สุด

6. การศึกษาพระอภิธรรม จะทำให้เข้าใจเรื่องอารมณ์ของวิปัสสนาซึ่งต้องใช้นามธรรม (จิต + เจตสิก) และรูปปรมาณูเป็นอารมณ์ เมื่อกำหนดรู้อารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานได้ ถูกต้อง การปฏิบัติก็ย่อมได้ผลตามที่ต้องการ

7. การศึกษาพระอภิธรรม เป็นการสั่งสมปัญญาบารมีที่ประเสริฐที่สุดไม่มีวิทยาการใด ๆ ในโลกที่ศึกษาแล้วจะทำให้เกิดปัญญาแจ้งโลกเท่ากับการศึกษาพระอภิธรรม

8. การศึกษาพระอภิธรรม เป็นการช่วยกันรักษาหลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ไว้ให้อนุชนรุ่นหลังและเป็นการช่วยสืบต่อพระพุทธศาสนาให้มั่นคงถาวรตลอดไป

สรุป

จะเห็นได้ว่าในคัมภีร์พระสังคณีสำนวนล้านนา จินตกวีได้นำเหตุการณ์ตอนตรัสรู้เสร็จของพระพุทธเจ้ามาแสดงเป็นอาัมบพ โดยเริ่มที่ พระพุทธเจ้าเมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณเป็นพระสัพพัญญูสัมมาสัมพุทธเจ้า เหนือโพธิบัลลังก์ ในวันเพ็ญเดือนวิสาขะ แล้วประทับที่โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์ ตลอด 7 วัน ทรงพิจารณาถึงพระธรรมที่พระองค์ทรงบรรลุ ทรงเห็นว่า เป็นธรรมที่มีความหมายสุขุมละเอียด ก็ทรงบังเกิดความท้อพระทัยว่า จะมีใครสักกี่คนที่ จะฟัง ธรรมของพระองค์รู้เรื่อง พระทัยหนึ่งจึงเกิดความมกน้อยว่าจะไม่แสดงธรรมเพื่อโปรดใครเลย ท่านผู้รจนาคัมภีร์เกี่ยวกับพระพุทธเจ้า ได้แต่งเรื่องสาธกให้เห็นเป็นบุคคลอิชฐานประกอบเข้าในตอนนั้นว่า พระดำริของพระพุทธเจ้าเรื่องนี้ได้ทราบไปถึงท้าวสหัมบดีพรหมในเทวโลก ท้าวสหัมบดีพรหม จึงตกพระทัยเป็นอย่างยิ่ง ถึงกับทรงเปล่งศัพท์สำเนียงอันดังถึงสามครั้งว่า “โลกจะฉิบหายในครั้งนี้” บัณฺณสมโพธิว่า “เสียงนั้นก็ดังแผ่ไปทั่วหมื่นโลกธาตุ ท้าวสหัมบดีพรหมจึงพร้อมด้วยเทวาคณานิกรลงมาราบทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าให้ทรงแสดงธรรม

จินตกวีได้แสดงในพระสังคณีสำนวนว่า เมื่อเสด็จขึ้นไปจำพรรษาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เพื่อโปรดพระพุทธานุมาตภายหลังทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์เสร็จสิ้น พระนางสิริมหามายาพุทธมารดา ซึ่งทรงอยู่ในเพศเทพบุตรในสวรรค์ชั้นดุสิตก็ได้เสด็จมาฟังธรรมพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงแสดงอภิธรรมโปรดพุทธมารดาตลอดพรรษา พุทธมารดาได้สดับแล้วทรงบรรลุโสดาปัตติผลในที่สุด ส่วนเทพนอกนั้นอีกจำนวนมาก ได้บรรลุสมรรถผลตามสมควร อุปนิสัยแห่งตน แล้วจินตกวีผู้เขียนคัมภีร์พระสังคณีสำนวนล้านนาก็ยกเอาบทแห่งคำว่าอภิธรรมมาตั้งวิเคราะห์ศัพท์แล้วจึงขยายความแม่บทมาดิกในเรื่องของจิต เจตสิกสัมปยุต พร้อมทั้งยกคำขยายความของพระอรหันตท้าวเจ้ามาขยายความเพิ่ม พร้อมทั้งยังยกคำในฎีกาและอนุฎีกาอภิธรรมมาอ้างอิง เพื่อทำให้เกิดความเข้าใจในสภาวะธรรมในพระสังคณีสำนวนมากขึ้น

ข้อเสนอแนะ

การศึกษาพระอภิธรรมของนักศึกษาสมัยใหม่ควรที่จะศึกษาเปรียบเทียบกับอภิธรรมในต่างนิกาย โดยเฉพาะในเรื่อง สมถะในพระอภิธรรมปิฎก 7 คัมภีร์ โดยมากเป็นการให้นิยาม กล่าวคือ นิยามของ “สมถะ” ไว้ว่า “กุศลเอกัคคตาจิต” บ้าง “สมาธิ” บ้าง “สัมมาสมาธิ” บ้าง และได้ให้นิยามของ “วิปัสสนา” ไว้ว่า “ธัมมวิจยะ” บ้าง “ปัญญา” บ้าง “สัมมาทิฐิ” บ้าง แต่ในคัมภีร์ “อภิธรรมมหาวิภาษา” เริ่มมีอธิบายเกี่ยวกับเรื่องสมถวิปัสสนา โดยกล่าวไว้ใน 3 ลักษณะ ได้แก่ 1. สมถวิปัสสนากับสมาธิและปฏิบัติ 2. สมถวิปัสสนาจรตกับสมาธิ และ 3. สมถวิปัสสนากับนิรณัน ซึ่งเนื้อหาในลักษณะที่ 1 และ 2 เป็นความสัมพันธ์ต่อเนื่อง กล่าวคือ “ระดับของสมาธิ” เป็นสิ่งที่บ่งบอกถึง “ปฏิบัติ” และปฏิบัติเป็นสิ่งที่บ่งบอกถึง “จรต” คือ “สมถจรต” และ “วิปัสสนาจรต” สมถวิปัสสนาที่ปรากฏใน “พระอภิธรรมปิฎก 7 คัมภีร์” โดยมากเป็นการให้นิยาม กล่าวคือ นิยามของ “สมถะ” ไว้ว่า “กุศลเอกัคคตาจิต” บ้าง “สมาธิ” บ้าง “สัมมาสมาธิ” บ้าง และได้ให้นิยามของ “วิปัสสนา” ไว้ว่า “ธัมมวิจยะ” บ้าง “ปัญญา” บ้าง “สัมมาทิฐิ” บ้าง แต่ในคัมภีร์ “อภิธรรมมหาวิภาษา” เริ่มมีอธิบายเกี่ยวกับเรื่องสมถวิปัสสนา โดยกล่าวไว้ใน 3 ลักษณะ ได้แก่ 1. สมถวิปัสสนากับสมาธิและปฏิบัติ 2. สมถวิปัสสนาจรตกับสมาธิ และ 3. สมถวิปัสสนากับนิรณัน ซึ่งเนื้อหาในลักษณะที่ 1 และ 2 เป็นความสัมพันธ์ต่อเนื่อง กล่าวคือ “ระดับของสมาธิ” เป็นสิ่งที่บ่งบอกถึง “ปฏิบัติ” และปฏิบัติเป็นสิ่งที่บ่งบอกถึง “จรต” คือ “สมถจรต” และ “วิปัสสนาจรต”

ในคัมภีร์อภิธรรมยุคหลังอย่าง “อภิธรรมโกศภาษยะ” พบว่าได้มีกล่าวถึงแนวคิดเรื่องสมถวิปัสสนาทั้ง 3 ลักษณะ ที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธรรมยุคกลาง โดยลักษณะที่ 1 และ 2 ในคัมภีร์ “อภิธรรมโกศภาษยะ” ได้เห็นด้วยและยอมรับในแนวคิดดังกล่าว แต่ทว่าแนวคิดในลักษณะที่ 3 กลับมีความเห็นที่ขัดแย้ง อีกทั้งยังได้วิจารณ์ถึงแนวคิดนี้ จนเป็นเหตุให้ท่านสังฆภัทรต้องออกมาอธิบายแก้กลับใน “อภิธรรมนยานุสาร” และแนวคิดที่เพิ่งปรากฏในคัมภีร์ “อภิธรรมโกศภาษยะ” คือ สมถ-วิปัสสนากับกรรมฐาน กล่าวคือ “สมถกรรมฐาน” ได้แก่ “อสุภะ” และ “อานาปานสติ” สำหรับ “วิปัสสนากรรมฐาน” ได้แก่ “สติปัฏฐาน” ซึ่งไม่ปรากฏในคัมภีร์อภิธรรมยุคต้นและยุคกลางมาก่อน การระบุถึงกรรมฐานที่ชัดเจนเช่นนี้ จึงอาจกล่าวได้ว่า แนวคิดเกี่ยวกับวิธีเจริญสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานเริ่มปรากฏเด่นชัดในคัมภีร์อภิธรรมยุคหลังนี้เอง ในคัมภีร์อภิธรรมยุคหลังอย่าง “อภิธรรมโกศภาษยะ” พบว่าได้มีกล่าวถึงแนวคิดเรื่องสมถวิปัสสนาทั้ง 3 ลักษณะ ที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธรรมยุคกลาง โดยลักษณะที่ 1 และ 2 ในคัมภีร์ “อภิธรรมโกศภาษยะ” ได้เห็นด้วยและยอมรับในแนวคิดดังกล่าว แต่ทว่าแนวคิดในลักษณะที่ 3 กลับมีความเห็นที่ขัดแย้ง อีกทั้งยังได้วิจารณ์ถึงแนวคิดนี้ จนเป็นเหตุให้ท่านสังฆภัทรต้องออกมา

อรรถาธิบายแก้กลับใน “อภิธรรมนยานุสาร” และแนวคิดที่เพิ่งปรากฏในคัมภีร์ “อภิธรรมโกศ ภาษยะ” คือ สมถ-วิปัสสนากับกรรมฐาน

บรรณานุกรม

- คัมภีร์อภิธัมมาสำนวนล้านนา 7 ผูกลาน พระคันธียรสสะภิกขุ ฉบับวัดสูงเม่น จังหวัดแพร่.
คัมภีร์พระสังคณีสำนวนล้านนาจำนวน หน้าลานที่ 1 ถึงหน้าลานที่ 20 ฉบับวัดสูงเม่น จังหวัดแพร่.
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย.
เสถียร โพธิ์นันทะ. (2513). ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร :
บรรณาการ.
อภิธัมมัตถสังคหะ, (2545). และปรมัตถทีปนี. พระภิกษุทันตธัมมานันทมหาเถระ อัครมหา
บัณฑิต. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วัดท่ามะโอ.